

ks. Krzysztof Kościelniak

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Uniwersytet Jagielloński

Działalność misjonarska europejskich kościołów protestanckich na terenach wschodnich prowincji osmańskich w pierwszej połowie XIX wieku

Po zawirowaniach rewolucji francuskiej na początku XIX wieku rozpoczęła się odnowa chrześcijaństwa zarówno w obrębie Kościoła katolickiego, jak i szeroko rozumianego protestantyzmu. Na gruncie luteranizmu i anglikanizmu owa odnowa przejawiała się w ruchach pietystycznych¹, które charakteryzowały się m.in. pogłębionymi studiami tekstów biblijnych i nowym, niespotykanym dotychczas zapałem misyjnym. Działalność misyjna kościołów protestanckich dotknęła niemal całego świata islamu od Indii po Turcję². Na Bliskim Wschodzie w pierwszej połowie XIX wieku w szczególny sposób zapisały się dwa towarzystwa biblijno-misyjne działające wśród muzułmanów: Church Missionary Society i London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews zwana potocznie London Jews' Society.

Anglikańskie towarzystwa misyjne i ich powiązania ze światem protestanckim

Church Missionary Society powstało 14 kwietnia 1799 roku, jako połączenie dwóch od dawna działających organizacji anglikańskich: Society for Promoting Christian Knowledge (założonej w 1698 roku) i Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts ufundowanej w 1701 roku. Celem

¹ Por. H. Schwarz, *Theology in a Global Context. The Last Two Hundred Years*, Grand Rapids-Cambridge 2005, szczególnie rozdział pt. *Romanticism and the Pietistic Awakening*, s. 91–117.

² Por. L. L. Vander Werff, *Christian Mission to Muslims*, South Pasadena 1977, s. 27–43; M. Raheb, *Das reformatorische Erbe unter den Palästinensern*, Gütersloh 1990 (Die Lutherische Kirche. Geschichte und Gestalten, 11).

nowego towarzystwa była ewangelizacja narodów niechrześcijańskich bądź reewangelizacja osłabłych w wierze diecezji Kościoła anglikańskiego w obrębie całego Imperium Brytyjskiego i jego stref wpływów. Ta prężna organizacja podbudowana zapałem apostołskim za pomocą metod misjonarskich tamtej epoki objęła swą działalnością również tereny Bliskiego Wschodu. Większość najbardziej aktywnych członków nowego towarzystwa wywodziła się jednak z kręgów zagranicznych, przede wszystkim z obszarów niemieckojęzycznych księstw i Szwajcarii. Pośród protestanckich organizacji wspierających Church Missionary Society w historii zapisały się wyjątkowo dwa towarzystwa: Baselermissionsgesellschaft (założone w 1815 roku)³ i Berlinermissionschule (powstała na skutek działalności Johana Jänicke w 1800 roku). Warto zaznaczyć, że na 34 misjonarzy Church Missionary Society wysłanych w pierwszych kilkunastu latach XIX stulecia na Bliski Wschód tylko 7 było rodowitymi Anglikami. Ta anglikańska organizacja zdominowana była przez Niemców, pośród których szczególnie wybijali się Melchior Renner i Peter Hartwig⁴. Niewątpliwie najbardziej słynnym misjonarzem Church Missionary Society był anglikanin Henry Martyn (1781–1812)⁵. Ten prekursor protestanckich misji pośród hindusów i muzułmanów dał się poznać jako tłumacz Biblii na języki perski i arabski⁶.

Z kolei London Jews Society erygowane kanonicznie w 1809 roku powiązane było ideologicznie ze starszą organizacją London Missionary Society, działającą od 1795 roku. Jednakże London Jews Society, posiadające swą główną siedzibę w centrum Londynu przy Palestine Place, szybko nabrało specyficznego, orientального ukierunkowania działając pośród Żydów palestyńskich. Stopniowo towarzystwo zyskiwało wpływy w różnych kręgach politycznych i kulturalnych Anglii. Warto podkreślić, że oba wyżej omawiane towarzystwa często współ-

³ Por. F. Foester, *Mission in der Stille. Die Gewaltlose Missionskonzeption Christian Friedrich Spittlers für Jerusalem und Äthiopien*, [w:] *Mission und Gewalt. Der Umgang christlicher Missionen mit Gewalt und Ausbreitung des Christentums in Afrika und Asien in der Zeit von 1792 bis 1918/19*, hrsg. von U. van der Heyden, J. Becher, H. Stoeker, Stuttgart 2000, s. 57 (Missionsgeschichtliches Archiv, 6).

⁴ Por. J. Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient (1815–1848)*, Paris 1970, s. 5–6; E. Stock, *The History of the Church Missionary Society*, t. 1–3, London 1899; A. L. Tibawi, *British interests in Palestine (1800–1900). A Study of Religious and Educational Enterprise*, London 1961, s. 17–18; S. L. Baldwin, *Foreign Missions of the Protestant Church*, New York 1900, s. 101–110; J. Richter, *Mission und Evangelization im Orient*, t. 1, Gütersloh 1908, s. 66–68; C. Crivelli, *Protestanti e Cristiani orientali*, Roma 1944, s. 14–15; J. M. Hornus, *Les missions anglicanes en Proche-Orient avant la création de l'évêché anglican*, „Proche-Orient Chrétien” 12 (1962), s. 265.

⁵ Por. G. Smith, *Henry Martyn, Saint and Scholar. First Modern Missionary to the Mohammedans 1781–1812*, London 1892; C. E. Padwick, *Confessor of the Faith*, London 1922.

⁶ Na temat translatorskiego dzieła tego misjonarza zob. szerzej: M. Rzepka, *Językowe i kulturowe aspekty przekładu Biblii na języki irańskie (perski, kurdyjski)*, Kraków 2008, s. 70–104 (mps w Bibliotece Jagiellońskiej).

pracowały ze sobą. Niektórzy ich członkowie, jak np. Thomas Baring, zasiadali nawet w zarządach obydwu organizacji. Jak już wspomniano, towarzystwa te korzystały z międzynarodowego zaplecza, głównie środowiska żydowskiego Prus. Z niego wywodził się np. pierwszy biskup anglikański Jerozolimy Michael Solomon Alexander. Inny konwertyta z judaizmu na protestantyzm Joseph Samuel Frey opuścił Berlin w 1801 roku, osiadając w Londynie, by zająć się pracą misjonarską pośród dawnych swych współwyznawców⁷.

Czynniki wpływające na rozwój misji w pierwszej połowie XIX wieku

Na gorliwość misyjną w środowiskach protestanckich wywierało wpływ kilka czynników. Po pierwsze, świadomość misyjną tych wspólnot kształtowały ruchy pietystyczne. Po wtóre, kontynuowano XVIII-wieczną „modę na Orient”. Przebijająca nostalgia za tajemniczym i intrygującym Wschodem w dziełach J. Stillingsa i F. A. Goethego⁸ inspirowały nie tylko do nauki języków orientalnych, ale również wzmocnienia obecności chrześcijan w krajach biblijnych⁹.

Wreszcie, bardzo istotnymi czynnikami inspirującymi misje protestanckie (ale również i katolickie) na Bliskim Wschodzie były rozwijający się kolonializm i osłabienie Turcji. W ciągu wieków na płaszczyźnie kulturalnej, materialnej i intelektualnej relacje Europy z muzułmańskim Orientem przechodziły przez najróżniejsze etapy. Na początku XIX wieku, co prawda, ciągle istniała wyraźna linia demarkacyjna pomiędzy krajami orientalnymi a Zachodem, niemniej począwszy od przełomu XVIII i XIX wieku, ten ostatni przesunął swe wpływy na Wschód, a nie odwrotnie. W poprzednich stuleciach islam w różny sposób prowokował Europejczyków. Kraje muzułmańskie były położone niepokojąco blisko chrześcijaństwa, zarówno pod względem geograficznym jak i kulturowym. Myśl islamska wykorzystywała twórczo dorobek judeochrześcijański i mogła szczyścić się wieloma osiągnięciami. Co więcej, państwa muzułmańskie obejmowały tereny ziem biblijnych bądź z nimi sąsiadowały, a tworzone w języku hebrajskim i arabskim dzieła były potrzebne Europie. Od końca VII do XVIII wieku islam niemal w każdej ze swych państwowych form – arabskiej, otomańskiej, północnoafrykańskiej czy hiszpańskiej – zagrażał w praktyce

⁷ Por. *Kurzer Abriss der britischen Missionsgesellschaften nach der Zeitordnung ihrer Entstehung*, „Magazin für die neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaften. Eine Zeitschrift für Freunde des Christentums und der Menschheit” 1 (1816), s. 157–183; J. Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient...*, s. 6–7; T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity among the Jews from 1809 to 1908*, London 1908.

⁸ Por. W. Rehm, *Griechentum und Goethezeit*, Bern 1936, s. 310.

⁹ Por. W. Holsten, *Israel und Palestina im Missionsgedanken des 19 Jahrhunderts*, „Evangelische Theologie” 14 (1954), s. 217.

europiejskiemu chrześcijaństwu¹⁰. Panowało przekonanie, że Półksiężyc góruje nad Rzymem, czego ślady znajdujemy jeszcze w XIX-wiecznym ujęciu historii np. u wybitnego historyka Rzymu, E. Gibbona. Status chrześcijan w Imperium Osmańskim przechodził pewną ewolucję¹¹. Jednakże wraz z kampanią egipską Napoleona, a zwłaszcza działaniami wojennymi Muhamada Alego ujawniła się w pełni słabość Turcji – utożsamianej na Zachodzie ze światem islamu. Miarę jej politycznego upadku dopełniła interwencja Anglii, Austrii, Francji, Prus i Rosji z 1840 roku, która, co prawda, uratowała ją od śmiertelnego niebezpieczeństwa, ale zarazem sprawiła, że odtąd Osmanowie byli niezwykle uzależnieni od europejskich wpływów¹².

Wspomniane powyżej okoliczności sprzyjały jak nigdy wcześniej misjom chrześcijańskim w świecie islamu.

Malta pomostem dla misji protestanckich

Niemal wszystkie protestanckie misje Church Missionary Society podejmowane na Bliskim Wschodzie posiadały etap maltański¹³. Ze względu na strategiczne położenie Malty o jej zajęcie zabiegały mocarstwa europejskie. Po krótkiej okupacji francuskiej wyspa ta przejęta została przez Anglików. Obecność misjonarzy protestanckich na tej katolickiej wyspie wiąże się z korespondencją maltańskiego katolika Cleardo Naudiego (1780–1837), który doceniając znaczenie anglikańskich towarzystw biblijnych, zwrócił się do Church Missionary Society z propozycją zainteresowania się misją na Bliskim Wschodzie. Pierwsza jego korespondencja z towarzystwem datowana jest na 2 czerwca 1811 roku i świadczy o kontaktach autora z chrześcijanami w Aleppo. Naudi przypomniał, że w przeszłości Kościół katolicki poprzez dzieła kongregacji *Propaganda fidei*, pomagał chrześcijanom wschodnim żywo interesując się ich losem. Jego zdaniem na skutek wydarzeń przełomu XVIII i XIX wieku (chodziło mu zapewne o rewolucję francuską i niefortunną politykę kościelną Napoleona) rolę tę powinien przejąć Kościół anglikański¹⁴. Autor listu zaproponował wysłanie

¹⁰ Por. E. W. Said, *Orientalizm*, przekł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005, s. 122.

¹¹ J. Richter, *A History of Protestant missions in the Near East*, New York 1970, s. 58–65.

¹² W 1841 roku anulowano traktat Unkiar-Iskielessi. Muhammad poniósł klęskę, próbując zastąpić Turcję swym państwem. Nie stworzył ogromnego egipskiego imperium, licząc na bierność ze strony Europy, która sama wyniosła z konfliktu największe korzyści, podporządkowując sobie gospodarczo i politycznie Turcję, a tym samym tereny Bliskiego Wschodu. Por. K. Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the making of modern Egypt*, Cairo 2002, s. 278–306; A. Schölch, *Britain in Palestine, 1838–1882. The Roots of the Balfour Policy*, [w:] „Journal of Palestine Studies” 22 (1992), s. 39–56; F. Charles-Roux, *Thiers et Méhmet Ali*, Paris 1951, s. 83–271.

¹³ Por. P. Kawerau, *Amerika und die orientalischen Christen. Ursprung und Anfang der Amerikanischen Mission unter den Nationalkirchen Asiens*, Berlin 1958, s. 171.

¹⁴ Na temat związków elit maltańskich XIX-wiecznej Malty z protestantyzmem zob. P. Cassar, *John Hookham Frere in Malta (1821–1846). A Link with our Social and Cultural Past*, „Melita

na Bliski Wschód młodych kaznodziejów, którzy potrafiliby się posługiwać zarówno językiem greckim jak i arabskim. W swoim piśmie przedstawiał Maltę jako bazę misyjną dla Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki¹⁵.

Również George Kako, który znał doskonale sytuację religijną w Imperium Osmańskim, zachęcał Church Missionary Society do założenia ośrodków misyjnych na Bliskim Wschodzie. W pierwszym rzędzie ich celem było wsparcie tych środowisk chrześcijańskich, które osłabły pod względem religijnym. Po wtóre, jego zdaniem misje te należało kierować do muzułmanów, którzy – jak się wyraził – nie wszyscy są nieprzyjaciółmi chrześcijaństwa, jak to się często przedstawia. Zresztą w opinii Kako islam znalazł się w sytuacji kryzysowej, a muzułmanie żyją w wielkiej ignorancji i zacofaniu. To wszystko powinno ułatwiać ich ewangelizację. Wreszcie, Kako liczył na konwersję żydów, zwłaszcza zamieszkujących Egipt i Palestynę. Miała być ona o tyle łatwiejsza, że według niego, żydzi mieli okazywać mniej gwałtownie niechęć do chrześcijaństwa niż muzułmanie. Zresztą Cleardo Naudi w swojej kolejnej korespondencji do Church Missionary Society wzmiankował o wielu żydowskich konwersjach na chrześcijaństwo w Egipcie, podkreślając, że nigdy dotąd władze tureckie nie były tak tolerancyjne wobec tego zjawiska¹⁶.

Powyższe okoliczności sprawiły, że zarząd Church Missionary Society wysłał na Maltę Williama Jowetta, człowieka pełnego taktu, a zarazem uduchowionego, który przygotowywał się do roli misjonarza w Cambridge¹⁷. Kierując się radami Cleardo Naudi, towarzystwo uczyniło z Malty ośrodek dystrybucji Biblii na Bliski Wschód. William Jowett okazał się bardzo przedsiębiorczym i energicznym organizatorem. W 1815 roku dzięki biskupowi Nikozji do swego dzieła pozyskał dwóch młodych Arabów¹⁸.

Plany misyjne Williama Jowetta względem muzułmanów

Na podstawie korespondencji Jowetta i biuletynu Baselermissionsgesellschaft z 1817 roku, który otwarcie informuje o celach towarzystwa w Oriencie, można odtworzyć strategię misyjną Church Missionary Society w krajach Lewantu.

Podstawowym wymiarem pracy misyjnej ośrodka maltańskiego była dystrybucja literatury religijnej, a sam Jowett jawił się jako *literarischer Geschäftsträger*. Misja kierowana przez niego posiadała jednak bardziej sprecyzowane

Historica” 9 (1984), s. 49–73.

¹⁵ Por. *Malta und das nordliche Afrika*, „Magazin für Neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaft” 2 (1817), s. 559–565.

¹⁶ Por. *Von eben demselben an Herr Josias Bratt – Valetta auf Malta Sept. 3 1814*, „Magazin für Neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaft” 2 (1817), s. 565–567.

¹⁷ Por. J. Overton, *The English Church in the Nineteenth Century (1800–1833)*, London 1893, s. 65.

¹⁸ Por. J. Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient...*, s. 12.

projekty. Pozostawiając na boku aspekty dotyczące chrześcijan orientalnych i żydów, warto zwrócić uwagę na plany towarzystwa względem muzułmanów.

Po pierwsze, wiele nadziei wiązano z ewangelizacją druzów zamieszkujących wybrzeże Libanu i Syrię. Strategia misyjna obejmowała najpierw dokładne rozeznanie ich sytuacji ekonomiczno-społecznej, następnie wykształcenie grupy młodych ludzi według najnowszych modeli angielskich i pozyskanie ich do utworzenia szkoły w Saidzie w pobliżu Sydonu¹⁹. Propagowanie chrześcijaństwa wśród muzułmanów zatem miało odbywać się poprzez edukację zagraniczną mieszkańców Lewantu i fundowanie szkół.

Po wtóre, Jowett postulował otwarcie kolejnych centrów misyjnych w Lewancie, które korzystałyby w większej mierze niż na Malcie z pomocy autochtonów, przyczyniając się do powstawania coraz lepszych tłumaczeń Biblii. Krytycznym studiom biblijnym pomagać miało wyszukiwanie manuskryptów biblijnych m.in. przy pomocy kupców przemierzających szlaki handlowe od Erywanu do Jerozolimy. Podobnie jak dla misji wszystkich kościołów chrześcijańskich, w planach Jowetta Jerozolima jawiła się jako miejsce najważniejsze, gdzie powinien znajdować się dom Church Missionary Society.

Po trzecie, Jowett doceniał znaczenie prasy, kładąc nacisk na wydawanie periodyków w przystępnym stylu w językach arabskim, tureckim, łacińskim i włoskim. Doceniał znaczenie arabszczyzny jako powszechnego języka muzułmanów, chrześcijan i żydów w Lewancie.

Po czwarte, zwracał on uwagę na konieczność skoncentrowania działalności misyjnej wszędzie tam, gdzie muzułmanie i chrześcijanie odbywają pielgrzymki bądź przygotowują się do nich. Odnośnie do muzułmanów były to: Aleksandria, Damietta, Rosetta, a chrześcijan orientalnych – Damaszek i Kair.

Wreszcie, plan Jowetta zakładał ścisłą współpracę z przedstawicielami Anglii na Bliskim Wschodzie, którymi byli agenci handlowi, ambasadorowie a czasem ekscentryczni podróżnicy²⁰.

Zdaniem Jowetta podobne zasady pracy misyjnej wśród muzułmanów miały obowiązywać na terenach odległych od Bliskiego Wschodu w Afryce Północnej. Przedstawione powyżej w zarysie strategie misyjne wynikały niewątpliwie z autentycznego ducha służenia Ewangeli. Były też wolne od wszelkiej przemocy. Niemniej zawierały pewne „elementy konfliktogenne” a entuzjazm misyjny niejednokrotnie przeważał nad realną wizją Orientu²¹. Wydaje się, że czasem

¹⁹ Por. *Malta und die Levante*, „Magazin für Neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaft“ 2 (1817), s. 409–418.

²⁰ Na ten temat zob. szerzej: A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800–1901. A Study of Religious and Educational Enterprise*, Oxford 1961.

²¹ Pośród wielu przypadków utopii w chrześcijańskim podejściu do muzułmanów warto wspomnieć o uznaniu alewitów za swoistych millenarystów w pewnych kręgach protestanckich. Por. H. L. Kieser, *Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The interactions between Alevi and Missionaries in Ottoman Anatolia*, „Die Welt des Islam” 41 (2001), s. 89–111.

sam Jowett zapominał o fundamentalnym przesłaniu swej misji, którą dla europejskich czytelników wyraził redaktor Josias Pratt w tekście zatytułowanym *Malta und die Levante*, iż we wszystkich działaniach należy unikać prowokowania fanatyzmu. Następane lata skorygowały wiele z tych planów.

Protestanckie próby zaangażowania chrześcijan orientalnych do ewangelizacji muzułmanów

Współpracujące ściśle z Church Missionary Society szwajcarskie towarzystwo Baselermissionsgesellschaft poczynszy od 1820 roku szerzyło ideę pracy misyjnej pośród muzułmanów. Panowało przekonanie, że po wiekach obecności islamu na starożytnych ziemiach chrześcijańskich nadszedł czas na reewangelizację Bliskiego Wschodu²². Wykonanie tego zadania miało być dziejowym obowiązkiem protestantów, ponieważ uważano, iż katolicyzm stracił swą pierwotną przejrzystość.

Zadanie ewangelizacji muzułmanów postrzegano jako bardzo trudne przedsięwzięcie. Do tego celu postanowiono wykorzystać wschodnich chrześcijan, którzy nie tylko posługiwali się językami orientalnymi, ale również posiadali wielowiekowe doświadczenia koegzystencji różnych kościołów w ramach wspólnoty muzułmańskiej. Przekonanie to wyrażał m.in. Christian Gottlieb Blumhardt (1779–1838), inspektor Baseler Mission. W szóstym numerze pisma „Magazin für Neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaft” z 1821 roku wyjaśniał on fenomen mozaiki religijnej Bliskiego Wschodu, gdzie chrześcijanie ciągle odgrywali wielką rolę, mimo wydatnego zmniejszenia się liczby wyznawców Chrystusa od podbojów muzułmańskich²³. Fakt ten napawał autora nadzieją, że odnowa chrześcijaństwa orientального przyczyni się do konwersji muzułmanów. Zdaniem Blumhardta chrześcijanie wschodni są najlepiej przygotowanymi misjonarzami nie tylko dlatego, że znają język arabski, ale również ze względu na fakt, iż posiadają wspólne z muzułmanami zwyczaje i lokalne tradycje. Stąd wynikał prosty wniosek, iż w ramach pracy misyjnej wśród wyznawców islamu należy zawsze rozpoczynać działalność od ustanawiania towarzystw biblijnych wśród chrześcijan orientalnych.

W 1822 roku protestancki misjonarz polskiego pochodzenia Felicjan Zaremba (1794–1874) zwracał uwagę na wiele trudności w ewangelizacji muzułmanów. Przekonywał on do ostrożnych i nieostentacyjnych metod działania. Posiadając pewne doświadczenie pracy misyjnej wśród ludów kaukaskich, Zaremba uświadamiał pełnym entuzjazmu współbraciom, że konwersja muzułmanów nie jest

²² Por. *Die evangelische Missionsgesellschaft zu Basel an Schlusse es Jahres 1820*, „Magazin für Neueste Geschichte der protestantischen Missions- und Bibelgesellschaft” 6 (1821) nr 1, s. 157–159.

²³ Por. tamże.

tak prostym zadaniem, jakby się wydawało. Bezpośrednie działania mogły tylko rozgniewać społeczność islamską, zatem preferował on tworzenie przychylniej atmosfery dla chrześcijaństwa oraz działalność misyjną nie wprost. Przejawiać się ona miała poprzez tworzenie przekładów Biblii na języki orientalne oraz formowanie młodych, otwartych na nowe idee muzułmanów. Ponadto Zaremba uznał za niezbędne ochronę misji protestanckich poprzez zabezpieczenia ich ze strony armii lub policji. W metodzie tej Zaremba akcentował mocno miejsce i znaczenie chrześcijan orientalnych. Jego powiedzenie: „Der Orient kann nur durch den Orient missioniert werden” („Wschód może być nawracany tylko przez Wschód”) zdobyło wielką popularność w misjonarskich kręgach protestanckich. Oceniając tego rodzaju wysiłki, należy stwierdzić, że w tamtych czasach była to oryginalna metoda, przypominająca współczesną inkulturację misyjną²⁴.

W omawianej epoce pierwszymi protestanckimi doświadczeniami misyjnymi na Bliskim Wschodzie systematycznie dzielił się również wspomniany już Jowett, który w 1822 roku wydał mały raport pt. *Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820*. W następnych latach autor odwiedził Syrię i Egipt, co zaowocowało kolejnymi sprawozdaniami. Można się z nich dowiedzieć o zainteresowaniach Bliskim Wschodem ze strony innych protestanckich towarzystw misyjnych, o sukcesach Jowetta wśród Greków (melkitów) i oporach ze strony rzymskich katolików oraz przedstawicieli unickich kościołów orientalnych²⁵.

Church Missionary Society jeszcze bardziej zacieśniło współpracę z Baselermissionsgesellschaft w latach trzydziestych XIX wieku. Misjonarze protestancy z niemieckojęzycznych kręgów odgrywali pierwszoplanową rolę nie tylko w organizacji misji na Bliskim Wschodzie, ale również byli głównymi informatorami na temat sytuacji chrześcijaństwa we wschodnich prowincjach Imperium Osmań-

²⁴ Na ten temat działalności Felicjana Zaremby (1794–874) zob. H. Brandenburg, *Felician Zaremba: ein Evangeliumsbote des Ostens*, Stuttgart 1955; A. Katterfeld, *Felician on Zaremba ein Christuszeuge im Kaukasus*, Stuttgart 1939; K. F. Lederhose, *Leben und Wirken des Missionars Dr. Felician von Zaremba*, Basel 1882; J. Josenhans, *Zur Erinnerung an Dr. Felician Zaremba, geboren den 15. März 1794 in Zaroy, Gouvernement Grodno, Kreis Nowogrodek in Littauen, Russland, gestorben den 31. Mai 1874 in Basel, beerdigt den 3. Juni 1874 ebendasselbst (Rede gehalten von J. Josenhans, Missionsinspektor)*, Basel 1874; P. Steiner, *Ein russischer Edelmann als Missionar*, Basel 1894; H. Anstein, *Graf Felician Zaremba. Basler Missionar im Kaukasus*, Basel 1940; W. Schlatter, *Geschichte der Basler Mission 1815–1915*, t. 1, Basel 1916.

²⁵ Por. W. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society, with an Appendix containing the Journal of Rev. James Connor, chiefly in Syria and Palestine*, London 1822. Wspomniany autor opublikował też trzy lata później następny raport dotyczący misji protestanckich na Bliskim Wschodzie pt. *Christian Researches in Syria and the Holy Land from MDCCCXXIII and MDCCCXXIV in Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society, with an Appendix containing the Journal of Mr. Joseph Graves on a Visit to the Regency of Tunis*, London 1825.

skiego. Na bliskowschodnią arenę wkroczyły też amerykańskie towarzystwa misyjne, których dynamiczny rozwój przypadł na drugą połowę XIX wieku.

Działalność towarzystw misyjnych wspierało w Europie powstałe z inicjatywy Silvestre de Sacy (1758–1838) *Société Asiatique*, które zasłynęło z wielu tłumaczeń Biblii na języki orientalne. Z tłumaczeniami szła w parze intensywna dystrybucja Pisma Świętego. Jeden z raportów z 1824 roku stwierdza, że z Alty wysłano do Syrii 3467 egzemplarzy Biblii w różnych orientalnych językach. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) stwierdza, że w ciągu 14 dni tego roku rozprowadzono 2000 tekstów Nowego Testamentu.

*

Po przedstawieniu kilku wybranych aspektów misji protestanckich na Bliskim Wschodzie wypadałoby pokusić się o podsumowanie. Co się tyczy sukcesów tej działalności, należy podkreślić trzy aspekty. Po pierwsze, misje protestanckie inspirowały odnowę chrześcijaństwa orientального w oparciu o Pismo Święte. Po wtóre, podobnie jak w wypadku działalności zakonów katolickich, misje protestanckie sprzyjały rozwojowi edukacji i walce z zacofaniem poprzez wspieranie szkolnictwa. Po trzecie, protestanckie akcje charytatywne wspierały ubogą ludność, zwracając uwagę Europejczyków na jej status. Wreszcie, z punktu widzenia europejskiej orientalistyki, cennymi inicjatywami okazały się badania wschodnich bibliotek klasztornych pod kątem manuskryptów biblijnych. Polepszyło to bazę do krytycznego opracowania tekstu Biblii (np. dzieło Konstantego Tischendorfa).

Jednakże owe misje miały też niepowodzenia i generowały pewne konflikty. Po pierwsze, protestanci działali w rozproszeniu, byli podzieleni na różne kościoły oraz wspólnoty i w żadnym wypadku nie reprezentowali jednej opcji²⁶. Akt ten sprawiał, że mozaika bliskowschodniego chrześcijaństwa stawała się coraz bardziej skomplikowana. Działalność misjonarzy protestanckich rodziła konflikty z katolikami, wywołując gwałtowne reakcje Rzymu. Dawało się odczuć ducha konkurencji. Kościoły unickie starały się powiększyć swe wpływy i zainteresować unią nestorian. Dzięki działalności zakonów pojawiły się nowe, konkurencyjne szkoły katolickie. Po obu stronach rósł mur niechęci. Po wtóre, z czasem misjonarze protestanccy odkryli prawdę, że słabość Imperium Osmańskiego, mimo ścisłego powiązania religii i państwa, nie przekładała się na słabość islamu, który był wieloaspektowym fenomenem. Po trzecie, mimo iż uzależniona od mocarstw zachodnich Turcja wykazywała niechęć do propagowania Biblii, co ujawniło się z mocą w firmanie sułtańskim z 14 czerwca 1824 roku zakazującym dystrybucji Pisma Świętego muzułmanom. Zdaniem Porty osmańskiej tego rodzaju działalność protestancka miała prowadzić

²⁶ J. Richter, *A History of Protestant missions in the Near East...*, s. 234.

do niepokojów społecznych i religijnych²⁷. Wreszcie, konwersje chrześcijan orientalnych na protestantyzm nie były takie proste jak pierwotnie zakładano: utrudniał je kult maryjny i świętych, bardzo mocno utwierdzone na Wschodzie.

Podsumowując: Rosnące wpływy europejskie tzw. „piątki mocarstw” sprzyjały utrwaleniu się nowego typu podziałów chrześcijan na Wschodzie. Misje protestanckie powiązane zostały z dyplomacją angielską i pruską, katolickie z francuską i austro-węgierską²⁸, zaś prawosławne z rosyjską. Mimo prób zjednoczenia chrześcijan wschodnich w ramach protestantyzmu, o czym marzyły ruchy pietystyczne, podobnie jak wszystkie kościoły orientalne protestanci dostali się do mozaikowego tureckiego systemu milletów w 1847 roku, ostatecznie potwierdzonego przez firman z 1850 roku. W ten sposób przybycie misjonarzy protestanckich ożywiło społeczeństwa Wschodu, dodało nowych sił, inspiracji i przyniosło pewną liczbę konwersji na chrześcijaństwo, jednocześnie powodując nowe podziały.

Summary

Protestant church missionary activity in the Eastern provinces of the Ottoman Empire during the first half of the 19th century

From the beginning of the 19th century a significant restoration of the idea of the Christian mission among Protestant Churches can be observed. The visible result of such a revival being the missionary activity undertaken in different countries, also Turkey. The most active organizations included:

Church Missionary Society launched on 14th April 1799. Missioners of the C. M. S. mostly worked in the regions under British rule (including the Near East).

London Jews Society (the common name for the London Society for Promoting Christianity among the Jews) established in 1809, which originally played a significant role in the evangelization of the Jews in Palestine.

The development of the Protestant mission in the Near East was based on the following factors: increasing the role of British colonialism and the collapse of the Ottoman Turkey regime, strengthening relations with Muslim civilization and the continuation of the European idea of a “Focus on the Orient”

Furthermore, the development of Protestant missions was connected with the name Cleardo Naudi (1780–1837) of British Malta. He encouraged the representatives of CMS to begin their work in the Near East. The coordinator of such an activity became William Jowett, whose main idea was to support the Christian minority in the Near East mostly by delivering religious

²⁷ Na ten temat zob. K. Salibi, Y. K. Khoury, *The Missionary Herald. Reports from Ottoman Syria 1819–1870*, t. 1, Amman 1995. Warto dodać, iż misje protestanckie odgrywały wielką rolę w zmianie mentalności społeczeństwa tureckiego pod koniec XIX wieku. Por. H. L. Kieser, *Mission as Factor of Change in Turkey (nineteenth to first half of twentieth century)*, „Islam and Christian-Muslim Relations” 13 (2002), s. 391–410.

²⁸ Na ten temat zob. szerzej: A. Schlicht, *Frankreich und die syrischen Christen 1771–1861. Minoritäten und europäischer Imperialismus im Vorderen Orient*, Berlin 1981 (Islamkundliche Untersuchungen, 61).

publications to the territory. Apart from this, the evangelization among Jewish and Muslim communities had been planned.

There were also ideas of the evangelization of the region by using the Christian minority from the Near East. This task was implemented by Baselermissionsgesellschaft (A Protestant Missionary Society from Basel). Knowing the culture and the language, the Christian minority from the Near East was the best candidate for developing Christianity in the Muslim world. In one of his first reports, *Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820*, W. Jowett emphasized the need to build educational centers and charity societies.

As the result of such Protestant missions in the Near East, Christianity in this region became more active, but on the other hand new conflicts and divisions emerged – e.g. after 1850, when the Protestant churches fell under the influence of millets.

Translated by Joanna Malak

